

ԱՐԲՈՒՆԻ ՏԻՒԱՐԸ

(1842-1901)

ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ. — ԴԱՍՏԻԱԲԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. — ՊԵՏԻԿՈՒԹԱՆԻՆԻ ԿՐԱՄ ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆԸ. — ԲԱՅՐԱՏՈՒՆԻ ԼՄԱՅԻՐԸ.
— ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՐ ՏԻՒԱՐԸ ՄԷՋ. — ԱՌԱՋԻՆ ՎԵՊԸ՝ ՄԱՅՏԱ. — ՆԻԹԸ. — ԹԵՐ ՈՒ ԴԵՄ ԿԱՐԴԻՔՆԵՐ. — ՄԱՅՏԱՅԻ
ԳԱՂԱԲԱՐԱՌՈՍԱԿԱՆ ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — ՍԻՐԱՆՈՅՇ ԵՒ ԱՐԱՔԱՍԻԱ. — ՎԵՊԱԳԻՐԸ, ԳԲԱԳԵՏԸ, ԸՆԿԵՐԱԲԱՆԸ:

Ս. Տիւսար, անդրանիկ հայ դրաղիտու-
հին է նոր շրջանին՝ որ ընկերական հար-
ցերու մօտեցած է. թէեւ օտար անունի
տակ ծածկուած՝ բայց ամէնէն ջերմ հայ-
րենասէր հայ կիներէն մին եղած է իր օրե-
րուն, եւ ամէնէն աղնուական տիպար հայ
կիներ իր անձին ու գործին մէջ որ roman
à thèse-ի իր կատարած փորձով կը բերէր
նորութիւն մը, եւրոպական ըմբռնումնե-
րու ներածումով մեր հասարակական
կեանքին ամէնէն կենսական հարցին՝ կը-
նոջ կատարելիք դերին շուրջ. եւ իբր այդ
կը բաւէ որ նկատելի դէմք մը դառնայ
հայ դրականութեան պատմութիւնը ու-
սումնասիրողի մը համար:

Միջավայրը, ուր կ'ապրէր նէ, եւրոպա-
մով միջավայր մ'էր. ինքն ալ մեծցած ու
զարգացած Փրանսական մշակոյթի հզօր
ազդեցութեան տակ, քաջամուտ այդ
լեզուն, սիրող եւ խանդավառուող Փրան-
սայով ու Փրանսական վէպերով, ժամա-
նակին ողին ու մտայնութիւնը իրապէս
կը ցոլացնէր իր մէջ: ԺԹ դարու կէսին,
երբ տակաւին Մկրտիչ Պէշիկթաշեան իր
հայրենասիրական առաքելութիւնը սկսած
էր, Պոլսոյ մեր հայ ընտանիքներէն շա-
տաւր պարզապէս անունով հայ էին, թուր-
քերէնը կամ Փրանսերէնը իրենց նախա-
րած ու գործածած լեզուներն էին ընտա-
նական յարկին տակ եւ դուրս: Վահանեան
ընտանիքին ազգիկը Օր. Սրբուհի Վահա-
նեան իր ընտանիական անունով՝ նախ քան
ամուսնութիւնը Փրանսացի երաժշտադէտ
Տիւսարին հետ, բացառութիւն էր կազ-
մեր, մանաւանդ թէ Պոլսոյ այն կարգի
ազգիկներէն էր, որոնք ոչ միայն ամօթ
ու շատագոյնանք կը դրային հայ անուան,
հայ լեզուն համար, այլ նոյնիսկ կը յան-
դուէին հեղինակ զայն:

Փորձ թերթին մէջ⁽¹⁾ հանդիպած եմ դե-
ղեցիկ նկարագրութեան մը այդ շրջանի
հոգեբանութեանը եւ յատկապէս Օր. Ս.
Վահանեանի հոգեբանութիւնն ու մտայ-
նութիւնը պատկերացնող, զոր չէ կարելի
զանց ընել հոս յիշատակել:

«Նոյն (Օրթաքէօյ) թաղի մէջ բնակում էր
օրիորդ Սրբուհի Վահանեանը: Այդ օրիորդը
իր բարեկամութեան շատերի նման, եթէ հայա-
տեան չէր, գոնէ շատ օտարասէր էր: Նա գե-
ղեցիկ խօսում էր ֆրանսիերէն, յունարէն, իտա-
լերէն եւ անգլիերէն. հիանալի դաշնամուր էր
զարնում, եւ հայերէնի մասին խօսք եղած ժա-
մանակ ուղղորդակում, սեռաբանական ասելով ծա-
ղրում էր: Այս օրիորդը ծանօթանալով Պէշիկ-
թաշեանի հետ, շատ հաւանում է նորա քնքոշ
արտասանութիւնը Հայոց լեզուի, եւ մօրը յայտ-
նում է իւր ցանկութիւնը նորանից դասեր վեր-
առնելու: Տիկին Վահանեանը շատ է ուրա-
խանում այս բանս լսելով, վստիկի նա ինքը
արդէն քանի տարուց ի վեր նոյն թաղի օրիոր-
դաց Հոփսիմեան վարժարանի հոգաբարձու
էր եւ Աղքատասիրաց ընկերութեան ջերմագին
գործող անդամ: Պարոն Պէշիկթաշեանը սկսում
է նորան հայերէն լեզուն դիւրին ոճով սովու-
րեցնել եւ անուղղակի կերպով, առանց ձանձրա-
ցրնելու, մեր հին մատենագրութեանց հետ ծանո-
թացնել: Օրիորդը հաճութեամբ լսում էր նոր
դաստոտի ոգևորումը բացառութիւնները, եւ
չորս տարուայ միջոցում նա այնպէս լաւ է
սովորում հայերէն գրել եւ հասկնալ, որ օրի-
նակի համար, շատ լաւ է ըմբռնում Հայր Արսէն
Բագրատունու Հայկ անունը բանաստեղծու-
թիւնը, որի համար գրաբար լեզուի մեծ հմուտ-
թիւն է հարկաւոր: Վեւ եւս Պէշիկթաշեանի
կենդանութեան ժամանակ օրիորդ Սրբուհի Վա-

(1) «Փորձ». երկրորդ տարի, Բ. կիսամեակ.
Յօդուածը գրւած է Տիկ. Սրբուհի երեքեանցէն
ինչպէս որ նշանակած է Ա. Զօգանեան իր «Մի-
Պէշիկթաշեանի կեանքն ու գործը» ուսումնասի-
րութեան մէջ, ապ. Փաբեղ, 1907, էջ 57:

հանեանի գրչի տակից դուրս եկաւ մի փոքր
բանաստեղծութիւն «Թառամեալ տերեւ», որ
ձեռագիր փարիզ ուղարկուեցաւ Պրիլոմ հա-
յագէտին, որպէսզի ֆրանսիերէն թարգմանէ իր
ժողովածուների մէջ»:

Սրբուհի Տիւսարի վրայ կը կատարուի
խակապէս կերպարանափոխութիւն մը որ
հրաշքի պէս սքանչացում կը պատճառէ:
Այդ հրաշքը կը կատարէ Մ. Պէշիկթաշ-
եանի հմայքը, ազդեցութիւնը, իր համո-
զիչ լեզուն, այնպէս որ ո'չ միայն կը հա-
յացնէ զայն, այլ նոյնիսկ կը կապէ դրա-
կանութեան, կատարել կու տայ բանա-
ստեղծական փորձեր՝ որոնցմէ յիշատակ-
ուած «Թառամեալ տերեւ»ը անկարելի ե-
ղաւ մեզ գտնել: Սակայն 1864-ի «Բաղմա-
վէպ»ի մէջ ի քաջալերութիւն իրեն եւ հայ-
ազգի ուրիշ օրիորդաց կը հրատարակուի
իր «Գարուն» քերթուածը, որմէ իբր նը-
մոյշ կու տանք հոս տուն մը:

Ահա գարուն
Այն սիրասուն
Ի գեղ ի գարդ
Ի դէմք զբարթ:

Ողջոյն զարնան. արփին պճնի
Ի շող ի փայլելու սիրալի
Եւ լուսոյ փունջս առատ տեղայ
Յիւր տարփելի բնութեան վերայ:
Յպոնէ բնութիւն. լերինք, բլուրք
Հովիտք գոշն. «Օն պճնեցուք
Ահա արփին մեր սիրային»,
Ահա գարուն մեր սրտագին»:
Ի մարդս նորեկ ճաճանք հանգչին,
Մանկիկ ոտոց ի գիրկ թափին,
Ովկիանոյն ի ծոց լիւզին՝
Սպիտակալիք ալետրին»:

Անշուշտ սկսնակի դորձ, բայց նշանա-
կութիւն ունեցող եղելութիւն մըն է Տիւ-
սարի կեանքին մէջ: Բանաստեղծութեան
հանդէպ իր սէրը կը զարդանայ հեղհե-
տէ ու նէ կը դրէ աւելի կատարելալ քերթ-
ուածներ, որոնցմէ շատ բան կորսուած է
այսօր: Կը ստեղծուի իր մէջ Բագրատու-
նիի հանդէպ հիացմունք, խանդավառու-
թիւն՝ որպէս հայ լեզուի տիրանին:

Որպէսզի պատմական հաւատարմութիւնը

(2) «Բաղմավէպ», 1864, էջ 244:
(3) «Բաղմավէպ», 1939, թ. 8-10, էջ 253:
(4) «Բաղմավէպ», 1939, թ. 8-10, էջ 254:

ապացուցուի թէ ի՞նչքան իրական է Ս.
Տիւսարի մէջ կատարուած հրաշքը՝ կը
հրատարակեմ հոս Մ. Պէշիկթաշեանի առ-
ջ. Արսէն Բագրատունի դրած նամակը՝
ուր ան կը ներկայացնէ իր աչակերտու-
հին:

Գերապատիւ Տիւր,³

Անօք ինչ յառաջ յղեալ էի առ Ձեզ թուղթ մի.
ի ձեռն Ապրտուլահան եղբարց ուղեւորելոց ի
վերելիկ, եւ թէպէտ ցարդ չընկալայ զպատաս-
խանին, այլ ոչինչ զարմանամ ընդ այն. հաճեալ
եմ մանաւանդ՝ զի ոչ գողացայ զժամանակն եւ
չմտաեցի ժամուցն նուիրելոց առ Միլտոմի, առ
Գեմոսթէն, առ Կիկերոմի եւ առ Հոմեր. եւ կե-
նակցելովմ յայր ընդ այնքանոյ Արսն՝ ներեալ
է անշուշտ քերէլ յուշոյն զՊէշիկթաշեան զոք.
այլ տեղին զոր գրաւեալ էր դուք ի յիշատա-
կիս, կայ եւ մնայ խոր եւ լայնատարած իբրեւ
զհանճար Ձեր:

Ընկալլէք ընդ գրոյս եւ զնամակ աչակեր-
տուհոյս Սրբուհի Վահանեան օրիորդին թողին
Արզումանեանց, մի ի ջերմ զարմացողաց Ձերոց.
զարմանալի եւ ինքն ուշիմութեամբն եւ քերթու-
ղտէր արտրժակօք. նամակն այն եւ ուղեւորն
առ Ձեզ եւ քերթուածն Գարունն յորս չէք ամե-
նելին սրբագրութիւն, արդիւնք են միամեայ
աշակերտութեան իւրոյ. Գարունն, եթէ այնպէս
հաճոյ թուեցի Ձեզ, տալիք յետու ի Բագմա-
վիպին ի խրախոյս նմանասեռ հասակացաց:

Ձեւ մեկնեալ Ձեր ի քաղաքէս մերմէ, ես եւ
Պ. Թովմաս Եսայեան խնդրեալ էաք ի Ձէնջ եւ
Ձեր խոստացեալ թարգմանել զԳրեգորական
Ֆոքտուրի. արդ յիշեցուցանեմք Ձեզ զխոստումն
Ձեր:

Խոնարհական ողջունիւ սիրոյ՝ մնամ
Գերապատուութեանդ

Խ. ԵՄԱՌԱՅ
(Ստորագրութիւն)

Դ. Պոլիս, 20 Մայիս 1864

Յոյժ հետաքրքրական են ի հարկէ նաեւ
նամակն ու Ուղեւոր Ս. Տիւսարի՝ ուղ-
ղուած առ Բագրատունի:

Գերապատիւ Տիւր,⁴

Այնպիսեան զսեփական ներդաժողութիւն
մեծահանճար արանց, համարձակիմ ամենայն
ակնածութեամբ յայտնել Ձեզ զհիացումն իմ
զհանճարոյ Ձերմէ: Նկատեալ զի ի Հայո պա-
կտին բազում առաւելութիւնք ազգաց լուսա-
ւորելոց, միւլիթար մեծ է, Տէր, տեսնել զի ի
մասին գրականութեան գոյ ի նոսա գոնեայ ոմն
ընտրելագոյն զուգակշիւ բարձրագոյն արանց
Եւրոպիոյ:

Բարեբաւտագոյն համարիմ զանձն իմ ըն-
թեանու զՁեր երկասիրութիւնս ընտիրս եւ մա-

Սիրեմ գլուխնակ երբ ընդ ամպովք թըրի հեծել
ի լըսեւեայն.
Սիրեմ ըզբիբ որ ընդ քօղով դնի յերեր ար-
տասուաց,
Սիրեմ, քերթող, գերգ քո մաղձոտ որ ի յոգւոջն
իմ սըպըրդի.
Ասա էրոմ գու վըհատեալ մերժես ի բաց ըզքո
փանդեա.
Աւարտեցիր գբաժակ ցաւոց՝ որ ի թըրթիւ ոչ
եւ է քնարդ.
Ո՛չ գոն արդեօք քեզ բարեկամք հընչել գա-
նուան, ո՛չ գոն ասա.
Զիք ի սըրտիդ բան գեղային մընչել նոցա տը-
խրածայն.
Զըյորդորեմ քեզ ի գարդ փառաց քո թագիդ
երգել
Քանդի ալեհաք մեծ ի պարծանս վարին թաւալ
գքնարիդ արտօսը,
Եւ հեշտացեալ բըլուրք ծածանին ընդ նուրբ
ամպոց քոց նըւագոց,
Որ իբրեւ քօղ գեղեցկահիւս ըզգագաթմամբն
ծաւալին,
Այլ իընդրեմ ի քէն, քերթող, երգել սըրտիս
ի հաճոյս.
Հայցեմ ձայնիւ մըտերմութեան, և ըզձանացն
եմ հըրով,
Աւարդի գամ երկիւղած տալ ի քո ձեռսդ ըզ-
փանդիւ.
Իցէ՛ լըսել ինձ գիր թըրթիւ, սըրտիս իցէ՛ բեր-
կրի ի ձայն
Այն մըրմունջից՝ որ ոչ եւս ինձ ի լուր գան
ո՛չ ի բազմաց.
Քեզ իցէ խոժոռագէմ չըսըրտմտիւ ընդ իմ,
քերթող,
Զի յիշեմ թէ գուցէ վերջին անգամ գարունն
ինձ ժըպտի.
Յիշեալ թէ գուցէ յետին այս աղաչանքս է,
քերթող:
Երգեալ, զի կամիմ ո՛չ այլ եւս ողջոյն տալ քո
ձայնիդ.
Երգեալ, և փակեցից ըզգայլալիսդ ի խոր հոգ-
ւոջս,
Երգեալ, քերթող, զի ծարաւիմ ըզքոց երգոց
երկնապարիկ,
Որպէս ոմն ոք ըզձանոյ գկաթիւ ջըրոյ յան-
ջըրդի վայր,
Շիջուցանել ըզջըրդեհն որ ճարակի յիրն ի
սիրտ:
Փարաւեալ, աղաչեմ, ըզլըսութիւն քո ահաւոր,
Երգեալ, քերթող, ան ըզքնարդ և լըսեցից յայն-
ժամ համակ.
Երգեալ, զի օր եկեսցէ որ վիշտ քեզ լիցի քո
մերժում,
Յայնժամ ի գուր գուռ գործիցես բերկրեցընել
գանարոփ իմ սիրտ:

1868ին Կը վարսահանի անմահն Պէշիկ-
թաշլեան, ուրիշ շատերու պէս Տիւսաբ ալ

կը յօրինէ ողբերգ մը իր վարպետին ի յիշատակ. այդ ողբերգը, առաջին անգամ հրատարակուած Ա. Զօպանեանէ իր ծանօթ գործին մէջ, ամէնէն զգացուածն է թերեւս :

Ոչ եւս է նա, որ զիր քընար ձօնեաց առ ազգ,
Առ հայրենիս. ոչ եւս է նա՝ ոյր երգ ազու
Զարթուցանէր յաւերակաց ըզգիւցազունս
Ի բազմամեայ խորախորհուրդ նիրհմանէ,
Ի տալ ճառել ըզհայրենեաց փառս ի թառերս,
Ըզտառապանս խորայատակ և բիր վէրս.
Ոչ եւս է նա՝ ոյր նուագաւոր յաղբերսանաց
Հարք պատառեալ ըզգալիւցեալ պատանս իւր
Իւրեանց

Մերկանային զարկունթաթու լանջս կտրեմէր՝
 ֆայտ առնել թէ արկուն իւրեանց շրջի ի մեզ.
 Թ'են նոյն մէր քաջք, նոյն մեր ոտուք, նոյն
 մեր շահք:

Ոչ եւս է նա՝ ոչը մեղդդիք խանդավառ
Ի ցըրտահար վտռէին սիրտըս կայծ սիրոյ.
Երգոցն ի լուր՝ տաեւութիւն, սխ շիջանէր,
Աշկունք հրացայտք գորովանօք ժպտէին,
Եւ զիրերօք փարէին սիրտք բաժանեալք,
« Եղբարք եմք մեք » խնդաբարբառ ձայնեալ
չուրջ:

Ոչ եւս է նա՞ որոյ միմունջք սղբական
Սողոսկէին ի ցառահար ի հօգուջ,
Ի նըւագս ըսփոփեալ զայն հեծութեանց -
Տըխտը էր ողբն ի մըթութեան գերթ տապան,
Էր անտիշակ իբրեւ ըզգոծըս սլըլաութին,
Լըբ անկանխի ստեղծագարդ ընդ գիշերք -
Ոչ եւս է, ո՞հ. լըսեաց տառիլըս, լըսեաց Տէր...

Մինչ լարելիք մուտայական ըզգանակ
Տալ ի յորդոր փորձել մատանցս, ա՛ք երթող,
Չըզկաէի թ'էր իմ քընտր հընչելոց
Չայս սըզաւար զիմ ողջոյն, ա՛հ, առ քո տապան.
Չըկարձեցի թէ ալսքան շոյտ դու կանգնելոց
էիր շիրիմ վերայ ձըրից սրտիդ մըտացդ.
Վաստաւուն ըզքիւ գարունից բարդեցիին փառս.
Չայն ամենայն ի մտթ կայան թաղեցիք.
Ծանժնիք արդեօք թըւեցան քեզ սարդենիք

Որ քննարկելու բզդոլքն ցուրտ քիզ բնակարան:
Հանգրվր ապա, Պէշիկիմ աշխատելու մեծողի,
Մինչ մըտերիմը բզառապանաւոր լացցեն.
Հանգրվր, փանդիւն մինչ թորգոմնան գգերեզ,
մանաւոր

Կարիքէ գիրք սեւահար լարս անմըրմունջ.
Հանգիր, անուն քո լիցի յօգ միտ թեան.
Հանգիր, յուշ քո կեցցէ ցորչափ ազնիւն ու լաւն,
Յորչափ հանճարուն պաշտեսցի. հանգիր, Ոգի¹¹ :

(11) ՏԼՍ Զօրամեկանի ՄԿ. Պէշիկթաշէկան.
ԿԼԱՆՔՆ ՍԷ ՂՈՐԾՐ. Էջ 222:

Բանաստեղծական փորձերը Տիւսարը
գրական կեանքին առաջին քայլերն եղան .
զուցէ շարունակէր աւելի կատարեալ գոր-
ծեր տալու՝ եթէ վարպետին ներկայութիւ-
նը եւ քաջալերանքը չպակսէր իրեն : Բայց
ան օժտուած գործնական տրամադրու-
թիւններով՝ տուաւ ինքզինքը հասարակա-
կան գործունէութեան եւ իրր հարազատ
աշակերտուհի աղջկային մեծ գործիչին՝
ուղղեց իր ջանքերը հայ աղջկաներու դաս-
տիարակութեան անհրաժեշտ ձեռնարկին ,
ու Դպրոցատէր Տիկնանց կամ Հայուհեաց
Ընկերութեան (հիմնուած 1879 Մայիս
1ին) արդիւնաշատ ատենապետը եղաւ եւ
ուսանդուն գործունէութեամբ եւ ի մի հա-
ւաքելով պոլսահայ կիները , որպէսզի կա-
րօտեալ հայ աղջկաներու կրթութեան հա-
մար քանան վարժարաններ կ . Պոլիս , եւ
գաւառներու համար պատրաստեն վար-
ժուհիներ : Առաջին դպրոցը արդէն նոյն
տարւոյն Նոյեմբեր 5ին կը բացուի Օր-
թաղիւզ : Այնուհետեւ Տիւսար հրապար-
կի վրայ նշանակելի գէմք մըն է , կը մնար
իրեն գրով եւս իջնել ասպարէզ , միշտ
ոչ թէ գրական փառքի մը տեսլականէն ,
որքան բարիք սփռելու , մեր հասարակա-
կան կեանքին մէկ կարեւոր կողմը լուսա-
ւորելու , կնոջ պարտքին ու զերին լուսա-
ւորելու , կնոջ պարտքին ու զերին , եւ կնոջ
դոյն բացատրութիւնը տալու , եւ կնոջ
ազատութեան եւ գործունէութեան շուրջ
կանխակալ նախապաշարութեանը հարթե-
լու : Հոս ալ կը յայտնուի իր մէջ Պէշիկ-
թաշկեանի իսկական աշակերտուհին , որ
հայ կիներու ընկերային վիճակը բարւոքել
կը ջանայ՝ ինչպէս իր վարպետը ընդհա-
նուր աղջկային կազմակերպութիւններու ,
Համագլխայինի , Բարեկործական ու Երա-
ժշտական ընկերութիւններու , Թատրոնի
չարժման ամէնէն զօրաւոր գործիչներէն
մին եղաւ , մանաւանդ թէ ստեղծիչը այդ
չարժման առաջին օգակին :

Տիւսար 1883ին հասանարար (կ'ըսեմ հասանարար, որովհետեւ կը պահել հրատարակութեան թուականը) հրատարակ կը նետէ իր Մայտա վէպը, հետեւեալ յայտարարութեամբ՝ զոր կը կարգանք Յոռաճարանին մէջ.

« Խիստ ծաղկահասակ էի տակաւին՝ երբ սկսայ կարգաւ այնպիսի հեղինակներ, որք ըն-

կերակրան և կրօնական զեղծմանց դէմ կը բռնողքէին ուժգին: Այդ բողոքն արձազանգ գտաւ սրտիս մէջ, մտացս մշտապէս նիւթն եղաւ, և մանաւանդ քաջալերուեցայ մօրս զարգացած և լուրջ գաղափարներէն, որոնցմով ինքը կը փայլէր շատօնոցունէն ի վեր չայ Ազգին յետադէմ աշխարհին վրայ: Ո՛չինչ այնչափ զօրաւոր է, որչափ մայրենի խրախոյսը. ուստի անձիս հետ կ'աճէր յիս զեղծմանց դէմ թշնամութիւն, և արդարութեան համար սէր. բայց սէր և միանոցութիւն իստ, զի ապարձ միջավայրս լուսութեան կը դառաւապարտէր լեզուս:

Վերջապէս հասաւ այն օրը՝ յորում բաղդա-
կից եղաւ ինձ գեղարուեստի գաւակ մի, այսինքն
անհունութեան գաւակ՝ զի գեղարուեստն անծիրն
է։ Ներդաշնակութեան աշխարհներու մէջ ա-
զատօրէն զիգեկրող ճոխ միտքը բնականապէս
ստահմանափակ միջավայրներու և նախապաշար-
մանց թշնամին ըլլալով, ազատ թողուց զիս
մտածելու և բողբոջելու։ Այսօր հրապարակաւ
երախտագիտութեանս տուրքը կը մատուցանեմ
Սմուսնոյս, հոգեոյս պէտքը հասկցած, քաջա-
կերած և կերպով մը Մօրս ընթացքը շարունա-
կած ըլլալուն համար։

Ուստի բառական ժամանակէ ի վեր հոգիս կը մտշէր ընկերային սլշէւայլ ողորմելի նախապաշարմանոյ տեսարանէն: Կը տեսնէի, կը ցաւէի, բերնով կը բողբոջէի, իսկ այսօր զրշով կը բողբոջեմ: Ինչ փոյթ ինձ կարողութեանն նուազութիւնը, ինչ փոյթ զատաբննութիւնը: Ես իրզծիս ձայնին կը հնազանդեմ, պէտք մի կը լրացնեմ, բաւէ ինձ այդ:.....

Մըրուհի Տիւսար իր ձեռնարկը կը պարտի հիմնաւորապէս մայրենի դաստիարակութեան. Տիկին Նաղլը Վահան (կոչուած այսպէս) իր ժամանակին ամէնէն յառաջագէմ հայ կիներէն մէկն էր, ու կը գործէր կրթական ու բարոյական նպատակներով. տունը քաշուած, առանձնացած կիներէն չէր, իր թաղին օրիորդներու վարժարանին (Հոխիսիմեան) հոգաբարձու էր, եւ միանշամայն գործօն անդամ Աղ-բատասիրաց ընկերութեան : Տիւսարին ձեռնարկին ետեւ կար հետեւաբար մայր մը, քաջալերիչ եւ խորհրդատու, զազա-փարը ջերմացնող միտք եւ սիրտ մը, որ կը ճանչնար կեանքը եւ զգացած էր հարկաւորութիւնը կնոջ դերին կրթական, ընկերային ասպարէզներու վրայ: Մօրը քաջալերանքին յաջորդաց եւրոպացի ամուսնի մը լուստուր եւ զազափարական խորխոյ-մը, որ այս անդամ գործնականօրէն կը մղէր զինքը իր նպատակին: Նպատաւոր-ուած այսպիսի պայմաններէ, Տիւսարի

Համար հեշտ էր այլևս մտադրածը դործադրել. կին էր, բախտաւոր եւ երջանիկ ամուսնութիւն մը կատարած էր, եւրոպական բարքերը, ազատութիւնը կը ճանչնար, եթէ ոչ երկար ատեն եւրոպական միջավայրերու մէջ ապրած ըլլալով, այլ զէթ գրքերու վրայէն, որոնք յաճախ երեւակայութիւնը աւելի կը սրեն, եւ մտքին մէջ համոզումը կը շնչոտեն: Դժբախտ կեանակցութիւններու, տխուր դէպքերու, ողբալի տկարութիւններու եւ անկումներու, պախարակելի անհաւատարմութիւններու, եւ սգաւոր կորուստներու եւ անոնց հետեւանքով ընտանեկան կեանքին քանդումները ստէպ լսած, տեսած ու չօչափած էր ի հարկէ իրեն պէս մտացի եւ դործունեայ կին մը, եւ ամէնուրեք նկատած իր սեռակիցներուն թշուառութիւնը, հեծքը եւ լացը մոռալ չընկալաւ: Եւ մտքներու լուրի ատանձնութեան մէջ՝ դո՛ւ յաճախ իրենց ամուսնիներուն բռնատիրական գերիշխանութեան:

Մայտա Տիւսարի անդրանիկ դործն է, ըսէք նաեւ նախափորձը, որ սակայն աւելի ուշադրութիւն դրաւ քան յաջորդ միւս երկու վէպերը. աւելի քննադատուեցաւ՝ բայց աւելի՛ ալ սիրուեցաւ, ըլլալով իսկապէս աւելի ալ դրական քան միւսները:

Այդ վէպին մէջ, — որ նուովէլ Էյօրիդի կամ Վերթերի պէս շարք մըն է թղթակցութիւններու, — կը դործեն գլխաւորապէս երկու անձեր, ինքք Մայտան որ այրի կին մ'է, եւ իր բարեկամուհին Սիրա որ հեռուէն (Գորֆուէն) կը խրատէ զինքը, կը քաջալերէ, կ'ուղղէ քայլերը, կատարելով այսպէս խնամակալի դերը իբրեւ տարբեր ու փորձառու կին, որպէսզի երիտասարդ ու գեղանի Մայտան փրկուի զահալիթումներէ՝ յետ ահաւոր հարուածին՝ որ ստացած էր ան յաջորդաբար մահերովը ծնողաց եւ ամուսնոյն, զրկուելով հետեւաբար մօր մը «հսկող նայուածքէն» եւ «կեանքի նեցուկէն»: Սիրա Տիւսարին բերանն է. մեղի համար որ կը կարգանք վէպը եւ կը ճանչնանք Տիւսարն իր ձեռնարկին ու դադարաւորականին մէջ՝ ոչ մէկ զանազանութիւն կարելի է գնել հոն. հեղինակուհին ամուսնի աւելի յարմար դործիք

էջը կրնար գտնել իր դադարաւորները, մըտածութիւնները, կնոջ դատին ի նպաստ իր մշակած տեսակէտները պարզելու համար: Նամակի ձեւն ալ աւելի կը տրամադրէ իր դադարաւորներու արտայայտութեան, քան եթէ հիւսած ըլլար զանոնք ամբողջ վէպի մը ընթացքին: Դիտումնաւոր էր, կ'ենթադրեմ, այդ ձեւի ընտրութիւնն ալ հեղինակուհին կողմէն, իր առաջին դործին մէջ որ կը ներկայանար հասարակութեան ընկերաբանական տեսութեան մը որպէս պաշտօնական ներկայացում կամ բացատրութիւն:

Վէպին մէջ երկրորդական դործիչներն են Տիւսարն մը՝ բարի, խօսուն, համաձայն իրեն իրիտասարդը, որ կը դրաւ Մայտային սիրտը. սէրը փոխադարձ է, Տիւսարն ալ կը սիրէ Մայտան: Տիւսարի վէպը սիրոյ առանցքին վրայ կը դառնայ. հոն կը գտնենք անկեղծութիւնը սիրոյ եւ անոր հետ դաւաճանութիւնը սիրոյ՝ միշտ կնոջ սրտէն բխած, որ հրեշտակ է կամ սատան: Մայտան կը վերածնի, կ'առուգանայ, կը վանէ իր մահացու տրամուլութիւնները, կը մոռնայ սուղը ամուսնոյն՝ Տիւսարի գիւտով: Ս. Տիւսար ասով անուղղակի կու գայ փաստելու՝ թէ կինը սիրոյ համար ստեղծուած է ու ճշմարիտ եւ հաւատարիմ սիրոյ մէջ կը գտնէ իր երջանկութիւնը, թէ դադարաւորական դործիչի կամ ընկերային կազմակերպութիւններու ձեռնարկող մը չի կրնար ըլլալ իր ընտելութեամբ, ու այսպէս հեղինակուհին առանց ուղելու կը հակասէ ալ ինքնիրեն: Կնոջ համար նախ ընտանիքը, մայր ըլլալու ձկտումը կայ գերազանցօրէն, յետոյ է որ կը յաջորդէ անոր մէջ հասարակական դործունէութեան դադարաւորը: Մայտային սէրը առ Տիւսարն փութով կը պղտորի դաւաճանութեամբ Հեքիզային, ամուսնացեալ կնոջ մը, որ նոյնպէս կը սիրէ Տիւսարն ու չի կրնար. հանդուրժել որ Մայտա յափշտակէ զայն իրմէ. զորպարտութեամբ եւ անուանարկութեամբ ցոյց կու տայ Տիւսարին (որ ատենուան մը համար մեկնած էր Փարիզ) թէ Մայտա ուխտադրուծ եղած է իրեն. Տիւսարն կը հաւատայ այդ սուտ հաւատարմութեան եւ կ'ամուսնանայ ուրիշ հայ կնոջ մը հետ: Մայտա կը փութայ երթալ Փարիզ՝ զըտնելու իր նամակներն անպատասխան ձգող

անփոյթ Տիւսարն, որ չի հետաքրքրուիր իսկ իրմով. անոր ամուսնութեան ստոյգը ուշաթափ կ'ընէ Մայտան որ Ծրանսացի կոմսի մը տունը հուսկ կը գտնէ ապաստան. նէ սգաւոր կը վերադառնայ Պոլիս, կը վճռէ քաջուիլ աշխարհէ եւ մտնել աստուածանուէր կուսաններու մենաստան մը, բայց չի քաջալերուիր Սիրայէն: Հերիզա կը շարունակէ իր անառակ կեանքը, իր դաւաճանութիւնները՝ այս անգամ խոցելու Մայտան իր մայրենի սիրոյն մէջ, ջանալով զրպարտել անոր Յունիսէն աղջիկը, բաժնելու համար զայն իր նոր պատկուած ամուսնին: Զայնդուելով այս նոր ձեռնարկին մէջ կու տայ ինքզինքը անսանձ լքութիւններու՝ օգտուելով ամուսնոյն միամիտ վստահութենէն: Նախանձայուղութիւն մը իր երկու հոմանիներու միջեւ պատճառ կ'ըլլայ որ նէ արգելափակուի հիւանդանոցի մը պատերուն մէջ՝ քաւելու համար իր ոճիւրները: Տիւսար ուղած է այսպէս տալ երկու տիպարներ՝ բարի, մաքուր եւ ընտանեկան առաքինութեան օրինակ կնոջ մը՝ Մայտայի մէջ. հար, անառակ, ցոխ ու անհաւատարիմ կնոջ՝ Հերիզայի մէջ: Հերիզա կը յաջողի փախել իր արգելափակէն ու ապաստանիլ Գորֆու, ուր էր Մայտայի Սիրա բարեկամուհին, կ'սպրդէ անոր քով, կը մտերմանայ եւ կ'առնէ անկէ հարկ եղած տեղեկութիւնները Մայտայի ամուսնութեան եւ գտած երջանկութեան մասին. զիւսին ոգին կը շարունակէ դարձեալ հալածել զայն, ու ծպտուած կը հասնի Պոլիս, եւ մինչ վրձնած էր այս անգամ սպաննել Մայտան, ինքը կը սպաննուի Տիւսարնէն, որ յետ մահուան իր առաջին կնոջ՝ վերադարձած էր եւ ամուսնացած Մայտայի հետ:

Վէպը՝ որ հոս կարծես վերջանալու էր, առաջ կ'երթայ ուսման թիւ դոյն ու տրիսթիւն անոնելու: Տիւսար ուսման թիւ մ'էր եւ ուրիշ կերպ ու նկարագիր անկարելի էր եւ ուրիշ կերպ իր դործին: Մայտա տխրատալ արգէն իր գործին: Մայտա տխրատալ զեղեցիկութիւն մը՝ որ հաղիւ գտած իր անդորրութիւնը եւ հիւժոյ մարմնոյն համար սիրտիւմ ու նեցուկ Տիւսարին մէջ՝ կը մեռնի, խորտակելով ինք ալ իր կարգին Տիւսարն:

Տիւսար Պոլսոյ հայ կիներուն մէջ մատի վրայ ցուցուած կինը դարձաւ այս վէ-

պով. ամէնքը կը խօսէին այդ տարին (1883) Մայտայի եւ Տիւսարին վրայ: Այրերը կը դարձանային թէ ինչպէս կին մը համարձակած էր այդպիսի վէպ գրել, որ կրնար կինը գլխէ հանել, վրդովել ընտանեկան խաղաղութիւնը. կը վախճային որ իրենց կիներն ալ Հեքիզա մը դառնան եւ կամ ուղեն իջնել հասարակական դործունէութեան ասպարէզը, ձայն բարձրացնեն, իրաւունք պահանջեն: Գրադէտներէն ոմանք կը գովէին հեղինակուհին, ուրիշներ կը խժրէին, շարժած նախանձէ եւ անհարակութենէ՝ ինչպէս որ գեղեցիկ կերպով կը նկարագրէ Ռ. Յ. Պէրպէրեան⁽¹²⁾:

Տիւսարի հակառակ արտայայտուողներէն կարեւորագոյն քննադատը ըստ իս Գրիգոր Զօհրապն է, որ կը մօտենայ նիւթին փիլիսոփայական վերլուծումով մը: Տիւսար կը պահանջէր իրաւունքներու հաւասարութիւն ընդ մէջ կնոջ ու այր մարդուն. եթէ ներքի չէ անարոյ կեանք վարել կնոջ, եթէ ներքի չէ անհաւատարիմ դտնուիլ ամուսնացեալ կնոջ մը, նոյն պարտականութիւններով կապուած ըլլալու է նաեւ այր մարդը: Իրաւունքի պահանջը, ընկերային կեանքի պայմաններու մէջ հաւասարութիւնը կը կազմէր հիմնական նպատակակէտը Մայտայի հեղինակուհին: Սակայն Զօհրապ փաստաբան եւ իրաւագէտ՝ կը հարուածէ զայն ճիշտ իր նպատակի ձկտումին մէջ՝ ցոյց տալով թէ ո'րքան անյաջող է ան, թէ ո'րքան շեղեալ է դադարաւորախօսութիւնը՝ որ հոն կը քարոզուի: Զօհրապ կը բաժնէ գրականը դադարաւորախօսականէն երբ կ'ըսէ. «Հեղինակին մեծ համբաւը, իւր խանդավառ երեւակայութիւնը, իւր փայլուն ոճն, իւր խորհրդածութեանց բարձրութիւնը անգամ մը եւս կը հաստատուին այս երկին մէջ. բայց թէ այն դատն՝ զոր կը ստանձնէ արդարացի կամ ընդունելի՞ է այն ձեւին տակ, որով Մայտայի մէջ կը պաշտպանուի, այդ տարրեր է բոլորովին»: Ու

(12) Մարգրիկ եւ Իրք, տպ. 1885, էջ 35-37: Մարգրիկ եւ Իրքը քաջուած է ամանին հատորի 1883ի երկրագունդէն, ուր հրատարակուած է նախ իր տեսութիւնը:

անցնելով քննելու ու բանաձևելու իր դատաստանները կը յաւելու։

1. — « Լուսաւորութեան շաղկին մէջ հազիւ թեւակոխող մեր ազգին համար կը վախենք թէ մի դուցէ հափէն աւելի դժուար լոյս մը յանկարծակի վնասէ երկարատեւ մութին վարժուած աչքերու»։

2. — « Իբրեւան սեռի իրաւանց խնդիրն դեռ մեր մէջ կիզիչ օրուան խնդիր մը չի կրնար համարուիլ»։

3. — « Իրաւունքի մասին սխալ հասկացողութիւն մը պարտականութեան ամէն ծանօթութիւններ կրնայ մոռցնել տալ, մոռցողութիւն՝ որ աղէտաբեր կրնայ լինիլ մեր ազգային կեանքին համար»։

Ընդունելով հանդերձ որ կրնը երբեք նըկատուելու չէ ստրուկ մը այլ մարդուն ձեռքը՝ Չօհրապ չափազանց կը զանգի կընդ մասնակցութիւնը ընկերային կեանքին պարզեւած ազատութեան եւ իրաւունքին, որովհետեւ կրնը, կ'ըսէ ան, «օտարական է բոլորովին քաղաքակրթութեան այն հակայ չէնքին՝ որ այլ մարդն իւր արիւնջովն, իւր քրտամբը կառուցած է. բոլոր այն հրաշալի դիւտերուն մէջ զորս մարդկային հանճարը կ'արտադրէ, կրնը դեռ բաժին չունի»։ Աւելին կը յանդգնի ըսել Չօհրապ. «Ընկերական կեանք մէջ կրնն թշուառութեան եւ անխնայ տարր մ'է միայն եւ ոչ այլ ինչ»⁽¹³⁾։

Այս խիստ քննադատութեան դէմ ձայն բարձրացուց Բ. Յ. Պէրպէրեան, պաշտպանելու համար Տիւսարն ու Մայրապի գաղափարախօսութիւնը, ցոյց տալով կընդ ազնուական ու լաւ կողմերը, մօր մը քաղցր պատկերը, կնոջ բերած օժանդակութիւնը այլ մարդու քաղաքակրթական բոլոր ձեռնարկներու մէջ, թուելով մտաւորական մարդին մէջ եւս նշանաւոր հանդիսացած կրնը, որոնք համաձայն իրենց սեռին փափուկ եւ չնորհալի ձիւրքերուն, նպաստած են զարգացումի⁽¹⁴⁾։

Գ. Չօհրապի քննադատութիւնը կը պարունակէ անտարակոյս չափազանցութիւններ, բայց նա տեղի չի տար իր տեսակէտին մէջ եւ երկրորդ յօդուածով մը «Պա-

րոյի մը պէտք կայ»⁽¹⁵⁾, Պէրպէրեանի լուրջ ու ազնուական տեսակէտները հեղնարար առնելով կը նկատէ զայն կնամու մը՝ որ թոյլ տուած է իրեն կատարել նըկատ խնկարկութիւններ հաճոյ ըլլալու համար կանանց սեռին։ Չօհրապի բոլոր ձիւրքերը կը վերջանան հոն թէ հակափիլիսոփայական է խօսիլ այլ մարդու եւ կնոջ հաւասարութեան վրայ, որոնք իրենց բնութեամբ եւ ձիւրքերով տարբեր ըլլալով, չունին միեւնոյն իրաւունքները վայելելու հասարակաց դեռին մը։

Մայրապի հեղինակուհին, սակայն, կընդ ազատագրութեան դատն ստանձնելով այն հետեւութիւններու յանդած չէ, ինչ որ Գ. Չօհրապ կը տեսնէ ու կը դատարկեւորէ։ Թերութիւններ, անճիշտ տեսութիւններ, վտանգաւոր բացատրութիւններ կան վեպին մէջ, որոնք կրնան սխալ մեկնուիլ։ Բայց Չօհրապին ըրածն ալ յայտնապէս չափազանցութիւն է։ Տիրական գաղափարը որ կը շարժէ Տիւսարը՝ եղած է աղատել կրնը ստրկութեան վիճակէն, ցոյց տալ որ անոր մէջ ալ կայ անհատականութիւն մը, կնոջ բնութեան ու պաշտօնին համապատասխան դիտակից եւ պատասխանատու պահանջ մը՝ հաւատարիմ ընկերն ըլլալու այլ մարդուն ընտանեկան կեանքին մէջ, պահանջելով միեւնոյն հաւատարմութիւնը նաեւ անկէ։ Կրնը, ի հարկէ, բնագիտական դիտերով աշխարհը կերպարանափոխելու դործին մէջ, գրատունները զրքերով լեցնելու ձիւրքին մէջ, եւ կամ պատերազմներով երկիրներ զրաւելու շահատակութիւններու մէջ կատարած չէ այն դերը՝ զոր այլ մարդը կատարած է. բայց այս՝ մարդկային փաղաքակրթութիւնը չէ լոկ, որուն այնքան ուժգին շեշտ կը դարնէ Չօհրապ։ Եթէ անփոխադրելի ըստույգ է այս դեռնին վրայ այլ մարդուն տուելութիւնը, սակայն այդ իրաւունք չի տար անոր՝ որ աւելի ազատութիւն փայլէ քան կրնը ամուսնական կեանքին մէջ. կրնայ անշուշտ այլ մարդը ընտանեկան կեանքէն դուրս վայելել աւելի բարձր պա-

ԳԻՒԱՆԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Բազրատունեան «Հայի Դիւցազն»-ի մասին

տիւներ, գլուխ անցնելով ժողովուրդներու մարջութեան, եւ բարձրանալ աւելի բարձր դիրքերու՝ քան կրնը, որուն պաշտօնը գերազանցապէս ընտանիքի համար է։ Մարդկային քաղաքակրթութեան հիմը արդէն ընտանիքն է, եւ հետեւաբար գերազանցապէս կրնն է պատճառը նաեւ մարդկային քաղաքակրթութեան, եւ զայն նրբացնող, կատարելագործող, ազնուացընող տարրը։ Մայրն է որ իր զգացումի ուժով, սրտի առաքինութիւններով եւ անոնց ամենափափուկ ներգործութեամբ կը նըկատէ քաղաքակրթութեան՝ ազնիւ ու կիրթ դաստիարակութիւն տալով իր դասակներուն, եւ պատրաստելով անոնց մէջ մաքուր եւ զաղափարապաշտ ոգի մը, ու սորվեցնելով ձկալի բարիքն, եւ ազնուական գեղեցկին։ Մայրապի հեղինակուհին չի կրնար հանդուրժել որ յանուն ազատութեան այլ մարդը դրժէ իր սիրոյն, իր ընտանիքին, եւ միեւնոյն դժբախտ պարագայի մը մէջ ինկող կնոջ հանդէպ՝ դառնայ խկապէս բռնաւոր մը։ Ընտանեկան հաւատարմութեան խնդրին մէջ է որ Տիւսար կը պահանջէ հաւատարմութիւն իրաւունքներու, ինչ որ ամենատոյգ է եւ ամենաարդար։

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԱՂՈՒՈՐ ՏՈՒՆԿՍ

Իմ ազգուր տունկ, անցեալ տարի չփոքրէն Ծաղկած էիր ճիշտ այս ոսկի եղանակին. Արեւն ու ջուրը կարծես թէ ալ անգոր են քեզի տալու հոգեպարար զարգը խունկին... Բայց կը մոռնամ որ քեզ ջրող ձեռքը հիմա Շիրիմին մէջ կեանքին յուշերը կը համրէ. Վերընծիւղած մօրըս բոցոտ կուրծքին վըրայ՝ Դուն ամենէն գուցէ չքնաղն ես անոնցմէ... Եւ այս հողին մէջ կը մեռնիս, երբոր արդէն Ունիս կարօտն ուրիշ հողի մը՝ որուն տակ Լուս կըրակի մը խորհուրդով մոխրացած են քեզ խնամող երկար մատներն այն ըսպիտակ. Բաւական չէ՞ արցունքս որ դու ծաղկիս նորէն Վերածնած անոր սրտին կարօտներէն...

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿՍԹ

Հայ գրական աշխարհի մէջ, ինչպէս նաեւ հայադէտ եւրոպացիներու առջեւ իրեն հսկայ կոթող նկատուած է Միխիթարեան Ուխտիս նախկին կարկառուն դէմքերէն Հ. Արսէն Բազրատունիի հանճարեղ գործը «Հայի Դիւցազն»ը, բովոր ամբողջ Հայ լեզուի բովանդակ ճոխութեան եւ ապագաներուն։

Անոր մասին վերլուծում մը չէ որ պիտի ընեմ, ինչ որ շատ զբաղեցնելու կողմէ ժամանակի շրջանին եղած է մերթ ընդ մերթ՝ առաւել կամ նուազ չափով։ Եւ ոչ ալ մտադիր եմ ցուցադրել հոս անոր քերթագիտական արուեստի անուրանալի մեծութիւնը եւ կատարելութիւնները, որոնք կը զբաղեցնեն մինչեւ այսօր ալ հանրութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք «Բազմավեպ»-ի վերջին թիւերէն իսկ, ուր կ'ըմբռնանուի փաստերով այն հանրածանօթ զբաղեալ (այսօր հանդուցեալ) որ նորասիրութեան մը հովերով կը ճղնէր վարկաբեկել այդ Միխիթարեան տիտանը՝ պարզապէս ծառայած ըլլալու համար դիտումնաւոր մը տայնութեան մը։ Ստուգիւ արդահատելի եղբակացութիւն, որուն երբեք պիտի չուղէ ստորագրել ընդհանուր Հայ գրականութիւնը ոչ մէկ ժամանակի մէջ՝ եթէ ոչ լոկ եպիքի սկզբունքով լեցուած նախանձորներէ։

Թողլով ուրեմն Բազրատունեան փառքը իր բարձրութեան մէջ իրրեւ ըստ առածին «ակն ի մատանում իւրում»՝ պիտի տամ համառօտիւ քանի մը մանրիկ տեղեկութիւններ այդ հոյակապ գործի նախապատրաստական շրջանին եւ կազմութեան շուրջ, ինչ որ անտարակոյս պիտի հետաքրքրէ յատկապէս մեզ ամէնքս։

Նախ ըսեմ որ Փրանս. Համայնագիտակ մը հետեւեալը կը գրէ Հ. Արսէն Բազրատունիի համար. «En 1832 il revient à Constantinople pour y réunir les matériaux d'une grande épopée nationale, Haïg, à laquelle il travaille depuis cette

(13) Երկրագունդ, 1883, թ. 10, էջ 305-312։

(14) Երկրագունդ, 1883, թ. 11, էջ 337-344։ Ի պատասխան Չօհրապի եւ ի պաշտպանութիւն

Տիւսարի յօդուածաշարքեր ունի նաեւ Արշակունի Յովհաննէս. տես Երկրագունդ 1884, թ. 1-4։

(15) Երկրագունդ, 1883, թ. 12, էջ 363-368։